

לתולדות יהודי יוגוסלאביה

ג'ני לבל

Harriet Pass Friedenreich, *The Jews of Yugoslavia—A Quest for Community*, Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 5740-1979, XIV + 323 pp.

הרייט פאס פרידנרייך להוציא-לאור את עבודת-הדוקטור שלה בספר זה במה-דורה יפה וקריאה.

האכזבה הראשונה המזומנת לקורא קשורה בהיקף הספר. לא זו בלבד שהוא דן בשלוש הקהילות הגדולות בלבד והמ-חברת פוסחת על אזורים חשובים ורבי-אוכלוסים יהודיים, השונים לחלוטין זה מזה, כגון וויודינה ומאקדוניה, שבלע-דיהן לא ניתן כלל לקבל תמונה מקיפה על יהדות יוגוסלאביה, אלא דיונון אף מתוחם בתקופה מצומצמת, בין שתי מלחמות-העולם. על-כן אפשר שמחקר בהיקף כזה ראוי לו השם 'קווים לתולדות שלוש הקהילות... בין שתי מלחמות-העולם'.

מ-323 עמודי הספר כוללים למעלה מ-30 טבלאות (סטטיסטיקות ואחרות), וכ-80 עמודים ניתנת רשימת-המקורות, המרשימה כשלעצמה, שבהם השתמשה המחברת, ומפתח העניינים. המחברת לא הסתייעה במיסמכים שלא היו ידועים עד כה, או שנחשפו באחרונה. ואף זו, רוב החיבורים ששימשו את החוקרת נכתבו

הכותרת מבטיחה: 'יהודי יוגוסלאביה — השאיפה לקהילה', ספר שאין לנו כמותו. נכתב על תולדות יהודי בלגראד (י' שלאנג, 1926), זאגרב (ג' שווארץ, 1939); או על הספרדים בבוסניה (עבודת-דוקטור של ד"ר מוריץ לוי, בשנת 1911, בגרמנית) שלוש המחקרים שהזכרנו היו רבנים ראשיים בבלגראד, בזאגרב ובסאראייבו. היה ניסיון נוסף, של ל' קוסיאר בשנת 1930, הנושא כותרת יומרנית אף יותר: 'יהודים ביוגוסלאביה ובבלגאריה'. ובארץ שוקד מר יקיר אבנ-טוב על חקר תולדות יהודי יוגוסלאביה, והכרך הראשון ממנו (1972) מגיע עד ראשית המאה העשרים. עבודתו, כעבודת חברי הועדה ההיסטורית-מוזיאונית של התאחדות עולי-יוגוסלאביה בפרוייקט זה, ערונה נמשכת. טוב, אפוא, שנמצאו מוסדות מכובדים¹ שאיפשרו למרת

1 Columbia University; Woodrow Wilson Foundation, Canada Council; Canadian Foundation for Jewish Culture; Temple University; Memorial Foundation for Jewish Culture

רית, ובמיוחד בספרות השאלות-ותשר-
בות הענפה העשויה להאיר פרשיות
סתומות רבות. קהילות ישראל פרחו
באזורים שהם כעת יוגוסלאביה עוד
קודם בוא השבטים הסלאביים לחצי האי
באלקאן.²

דוגמה נוספת להעתקת חומר ללא
בדיקה אנו מוצאים בעמ' 28: בני קהילת
בלגראד לא נאלצו לנדוד (to migrate)
צפונה, לשטח ההאבסבורגי; הם הובלו
לשם כשבויים, וחבל שהחוקרים שואכים
רק מתוך שורות ספורות המובאות במבוא
לשורת 'עדות ביהוסף', מאת הרב יוסף

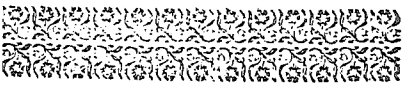
2 שרידים המעידים על כך נמצאו בסטובי
שבמאקדוניה, בסולין שבדאלמאציה, בצל-
ארבו, צפונית מנובי-סאד ועוד.

בזמנם בשביל הקהל הרחב או כביטוי
לאיזו כפייה מרצון, אם כדי להוכיח נאמ-
נות ואם כדי למצוא-חן בעיני השלטונות.
יוצא שהמחברת סוקרת את תולדות
שלוש הקהילות בהסתמכה על חומר
מודפס רב, אולם מהימנותו לא נבדקה
בקפידה.

שלושת הפרקים הראשונים בספר הם
מעין מבוא המבקש להקנות לקורא
מיספר מושגייסוד בצורה פופולארית.
המחברת חוזרת על הטענה, שרק באמצע
המאה ה-16 החלו היהודים להגר לבל-
גראד, לסקופליה ולביטולה. הואיל ובמ-
תקרה אין היא דנה בשתי הקהילות
האחרונות, נדון בבלגראד בלבד. חבל
שהמחברת לא הסתייעה בספרות העב-

הקדמה

אנני סדל כחלמי פני אהיון - הן ללא שליון - משכח הכר הכנול
מפוח ומנדול דירב מליס ורב נכבר' ונסירא עמיס שריס - הו
מקדום כמסר'ר מיכאל הכתן זל'ס - מקני אלקיס ימתן לי' לשון למודיס
לדבר נמות לשלוי ולמרוט בעט כנול ומפורת כת כס מיושרת - כמחאסף
ראשי עם לתרוך חילין בחגרת - זאת אומרת - עינד תמונה משריס -
בדברים כריס - ומאמרס שריס - אף ידי יסדה אר'ס וימינה טפסה אלג
דברים על אדני פו מיוסדיס - להועיל לתלמידיס - אשר מוסה אפי נרש
ועס הייתי נע ונד מטוטל ומגורש - מן העיר בילוגרד' וואין כל לרס -
נכחתי באכ"י ק' מדובס כמסוכות על עון ואכבו על רעות עד אין
מוספר כעברות הונן כוס נגש - כחוקק' לרשחאס ומכרתי לנס הסכר
הזס קטן הכמות מעשה חרט - למזן זייס שגורכ פיהס לאמר שפר -
בעומדס לפני אשכול הכופר - וקולמוסס רן כלני עופר - וישן כתב
רבינו הרב בעל ספר הרוקס ז'ל שכל המספר כפרי צדק לרמוס שמו כסס
הספר לבן קדמתי שמו ע"ש סופר' כי שמי כקדמו ע"פ
מס'ר הוא בנימטרי' מל'ס הכנ' ז' אהי
ימיס ראה רח' ע' מסקדמיני השלס מוסר'ר הל'קיס מלמד נר'ר כמלכסה
זו, ארס שז' לז' לז' למודיס וכלאטי מרש'ס - ויכי מקנ' נהיסי ימיס ק'ן
א'ס למסד כהתי לק' קיבל' ספור' יע' א' ור'ויני ג' ה'סר לטר'ן
ק'י' שמינר הכר מוסר'ר יוסף ראקינ'ר' נר'ר על
מלאכס זו ועניכס כולו א'ל סדכוס א'ס על
מקדמו - עס כל זה לא אשיב אמר ימיני -
וכרואת א'ס א'ס יבחר נו יקריב
אלי: ויהתכן אל' ס' מ'ספוס
ללותר י'וומחי ומעבר
עני יקמיני יוכני
להתחילו ולהשלימו
בעזרתי יכתוך
שמו ז'

הקולופון של 'עט סופר' ובו הפיסקה 'עז ונד
מטוטל ומגורש מן העיר בילוגראד'.

לשוני ע"ש סופר מהיר

ספר
עט סופר

מהלכות נמרצות אשר
מרתיו אבי הנפיר באסי'ק
אר' שביי ועווי - בעמדי
לערך מלין - פל שברבת
עמי אלו סן הנולין -
ולסודיע לרביס שפרי -
דכרי - משה כמחור'ר
מיכאל הכתן זל'ס :

נרפס פה קין
פירדא :

כשת הושיעני למנן
הסך לפ' :

ע"י המחוקק ה'ס יוסף כן
סקין הר'ר זלמן שילור :

החש לפי דבר שור אומר אני מעשו למלך
מאזא סוגאא ל'ס

שער הספר 'עט סופר', פירדא, תנ"א (1691)

ולא עלה בידו.³ רב זה דיבר ספרדית רהוטה, דבר שלא היה יוצא־דופן בין האשכנזים באותה תקופה.

מרת פרידנרייך כמעט אינה מזכירה את התקופה שבין נפילת בלגראד ב־1688 ובין המרד הסרבי הראשון ב־1804, ואת יחסם של יהודי בלגראד לאותם המאורעות, ואילו מה שהעלתה על יחס המורדים (או חלקם הגדול) ליהודים – אינו מדויק. קיימות תעודות רבות על הסבל שהיה מנת־חלקם של היהודים, שנאלצו למצוא מקלט בזמון השכנה וגם בערים אחרות.

אשר ליחסו של הנסיך מילוש ליהודים (עמ' 30) – הוא היה זקוק לאנשי־מקצוע שלא היו בנמצא במדינתו הצעירה, שתושביה עסקו בעיקר בחקלאות זעירה או במיסחר. כאשר ביקש מילוש מעמי אירופה עזרה לארצו, היו כמעט היחידים שנענו בעלי־מלאכה יהודים, במיוחד מבולגאריה ומן השטח האוסטרו־הונגרי: חייטים, סנדלרים, זגגים, שענים, כובענים, עושי־מטריות, אופטיקאים, מוסיקאים, אך גם רופאים, רוקחים ואחרים באו אז לסרביה. (גם במלחמות סרביה בין 1912 ל־1918 ואחר־יהן, כאשר פרצו מגיפות קשות, הגיעו רופאים יהודים במספר ניכר ונשלחו מיד לאזורים הנחשלים ביותר במדינה.)

המאורעות משנות־התמישים ועד סוף שנות־השמונים של המאה ה־19 לא נחקרו די הצורך. יהודים יושבי הארץ הזאת מדורי־דורות וגם אלה שמקרוב באו, לאחר שעשו מלאכה טובה ואף לימדו את אנשי המקום את מלאכתם, התבססו היטב בבלגראד ובערי־השדה של סרביה; וכבמקומות אחרים, הציק הדבר לסותרים המקומיים, והם דרשו

אלמושנינו, בעוד שקיימות עדויות מהימנות אחרות לפרשה זו. האחת היא מבוא לחיבור 'שלושה שריגים' מאת יוסף אבן־דאנון, מי שהיה מזכירו של ר"י אלמושנינו, רבה של בלגראד. אבן־דאנון מספר מה עבר על רבו ועל קהילתו מאז נלקחו לשבי בספטמבר 1688. כעין המשך ואישור, אך בצורה אחרת לגמרי, מעניינת ביותר, הוא ספרו של משה בן מיכאל הכהן 'עט סופר'⁴ קובץ מיכתבים, כעשרים במספר, שנכתבו בשבי הקשה מנשוא בעיר אוסייק (חבל סלאבוניה שביוגוסלאביה), שבה היו מחנות־מעבר לשבויים (אותו מחנה־המעבר שימש אחרי כן ליהודי סאראייבו). המיכתבים נשלחו לקהילות ישראל באירופה ובהם בקשה לפדות את השבויים. שתי עדויות אלו הן ממקור ראשון (אך גם המשך המאורעות המתוארים בידי שני המחברים הללו ראוי לתשומת־לב). גם דברי המחברת על האשכנזים, שלדבריה החלו להגר לבלגראד במספרים משמעותיים רק במחצית השנייה של המאה ה־19, אין להם שום אחיזה במציאות. לפני קורא שורות אלה מובא כאן לראשונה תצלום כתב־מינוי (משנת 1720) לרב וולף מרג' ליות יפה, אשר הוזמן לכהן בקהילה האשכנזית בבלגראד.⁵ יורשו, ר' יצחק לוי הירושלמי, שחתימתו נראית על גבי התעודה שלפנינו, כיהן בבלגראד כרב גם לעדה הספרדית בשנות השלושים של המאה ה־18, מפני שרבים של הספרדים עלה לארץ־ישראל והבטיח לשלוח ממלא־מקום לו מקרב קהילות־תורכיה,

3 'עט סופר', יצא לאור בשנת הושיעני (= תנ"א = 1691) בפירדא (גרמניה).

4 את התעודה גילה פרופ' ש' סימונסון באר־כיון קהילת מאנטובה, והוא צילמה ומסרה לספרייה הלאומית בירושלים (סימנו HM298). אני מודה לפרופ' סימונסון שאיפשר לי להשתמש בתצלום התעודה.

5 ראה 'דבר משה', שו"ת של משה בן שלמה אמאריליו, ח"א, י"ד, סימן מ.

את יהודי רוסיה והבאלקאן ליהודים התרבותיים של אירופה המרכזית והמערב-בית. העיתונות הרוסית היתה גרושה בהאשמות נגד 'היהודן' ביקונספילד (בנימין די'שראלי). לבסוף התחייבה סרביה לקבל תנאי זה וזכתה בעצמאותה ב-1878, אולם הסעיף על זכויות היהודים לא נכנס לתוקפו עד שנת 1888.

ממחקרה של מרת פרידנרייך יוצא שסוחרים סרביה בלבד התקוממו נגד זכויות היהודים ושהקונגרס בברלין מחק את כל התופעות של האנטישמיות. אך עוד בשנות התשעים של המאה ה-19 צצו כפטריות מורעלות ספרוני הסתה נגד ה'צ'יפוטים' שכותביהם היו יודעיים-שם. בשנת 1879 כתב ואסה פלאביץ', מחנך סרבי נודע, ספרון בשם 'לימוד חוקי הדת של התלמוד או ראי ההגינות של צ'יפוט-טים'; שנתיים אחרי כן כותבים כמה 'פאטריוטים סרבים' ספרון בשם 'לא ניתן את סרביה לצ'יפוטים, או מלה בעתה'. בשנת 1880 כותב סימה סטנוייביץ' 'איזו השפעה רעה יוצרים הדת והמוסר של הצ'יפוטים בחברת אנוש'. גם יאשה טומיץ', ניקולה יובאנוביץ' ואחרים עוסקים בשאלה היהודית. נשמעו קולות על זרותם של היהודים, מפני שתפילותיהם נערכות בכתי-הכנסת בשפה לא-מובנת, ונכתבו קריאות לעריכת התפילות בשפה הסרבית. על כך הגיב רבה הניאולוגי של העיר סגר, ר' ליאופולד לב, בעיתונו 'בן-חנניה', והציע שתחילה יעברו הסרבים עצמם לתפילות בשפתם הם. (ככנסיות פראבוסלאביות נערכו התפילות, כאז כן היום, בשפה הסלאבית העתיקה, שאינה מובנת לרוב האוכלוסים.)

התעכבנו קצת בפרוודור. בהגיענו אל הטריקלין אנו מוצאים כי הפרק השמיני בספר, 'משבר הזהות', שהוא העתק מילולי כמעט, בשינוי הכותרת בלבד, של

סילוקם של היהודים. כל עוד שלט הנסיך מילוש הם לא נענו, אך השליטים שבאו אחריו נעזרו בתופסם את השלטון בסוחרים-סרביה וכתמורה הבטיחו להם למלא את דרישתם. היהודים סולקו מעריה-השדה ורוכזו ברובע יהודי צר בבלגראד, בין הסרבים לתורכים, כעין-חיץ בין שני מחנות יריבים. לשווא ניסו היהודים להתגונן.

מרת פרידנרייך לא דנה כלל במכתבם של טר"ב אנשי שאבאץ משנת 1866 אל חברת כ"ח ואל העיתון 'הלבנון'. שנכתב בעקבות מעשי רצח ורדיפות שקרו בעירם. אלו טיפלו הנוגעים בדבר בהבנה לפניית אנשים אלה, היו הם עולים לארץ-ישראל ואל נכון נעשים חלוצים בעירו של ר' יהודה הלוי, המכונה ר' יהודה מראגוזה, יליד סאראייבו ורבה הראשון של יפו עד למותו בשנת 1879. בשנים הנ"ל אנו מוצאים בקשות רבות להמיר את האזרחות הסרבית לאזרחות האוסט-רית, מפני שלפי החוק נהנו אזרחים זרים מזכויות גדולות יותר מן הזכויות שהר-ענקו ליהודים אזרחי סרביה. בשנות הדי-כוי מחפשים יהודי סרביה שסתום בצורה הנראית מוזרה בעיני הסובבים אותם: אלה הן שנים של פריחה כתחום הדפוס: כעברית, בלאדינו וגם בסרבית, משום שהיהודים הביאו את האותיות העבריות לבלגראד עוד בתקופת שלטונו של הנסיך מילוש. גם אחרי ועידת-השלום בברלין, בשנת 1878, כאשר אחד התנאים למתן עצמאות לסרביה היה מתן שוויון-זכויות לבני לאום ודת אחרים, לא הורשו היהודים בסרביה לצאת לעריה-השדה, ודבר זה עשוי היה להקל במקצת על הצפיפות הקשה ברובע היהודי בבלגראד. בוועידת ברלין תמכו נציגי אנגליה ותורכיה בדרישה להתנות את הריבונות הסרבית במתן שוויון זכויות ליהודים, אולם נציג רוסיה התנגד לכך בטענה, שאין להשוות

אוסטריה-הונגאריה, דוברי גרמנית והונ-גאריית בסאראייבו, סבלו מתופעות מסור-יימות (מדובר בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, אחרי כינון ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים). האמת היא, כי מדובר גם מדובר על שלילת הזכויות לגבי כל הנתינים לשעבר של בולגאריה, יוון וספרד. הדבר אף מצא את ביטויו בעיתונות היהודית ביוגוסלאביה⁷ וגם ב'צ'ואיש כרוניקל' הלונדוני.⁸ רבים מהיהודים גורשו; ואפילו אלה מביניהם שהיו חיילי הממלכה החדשה, זכות זו לא עמדה להם. רק אחרי שקמה צעקה ונשלחו משלחות ונכתבו מחאות בא העניין על פתרונו.

במקרים אחרים, ככל הנראה מתוך העדר מידע, פוסחת המחברת על עניינים משמעותיים. כך היא קושרת במשפט אחד נושא הקשור בשאלת עזרה לארץ-ישראל (עמ' 83) לבעיית הפליטים, וקובעת שיהודי יוגוסלאביה השתתפו בשני התחומים הללו בצורה פעילה. נראה לי שבשני הנושאים, ובמיוחד נושא הפליטים שחיפשו מיקלט ביוגוסלאביה, יש על מה לכתוב. מה גם שבקרבו חיים אנשים שעזרו ונעזרו, אף כי מעטים במספר, הואיל ורוב אנשי הקבוצות שהגיעו ליוגוסלאביה בשנה לפני פרוץ-המלחמה הושמדו יחד עם האוכלוסים היהודים המקומיים. גם לא מצאתי בספר מאומה על מפעלה של גב' רחה פריאר, מייסדת עליית הנוער, שאירגנה מחתרת להברחת חניכים מגרמניה ומאוסטריה מעבר לגבול יוגוסלאביה; לא מצאנו מאומה גם על 'י' אינדיג וקבוצה בת 42 ילדים תחת חסותו. השניים חיים בישראל.

המחברת מספרת (בעמ' 190-210) על

Židovska svijest: 2.1.1920; 23.1.1920; 7
6.2.1920; 26.3.1920

Jewish Chronicle: 28.4.1921; 6.5.1921 8

מאמר שפירסמה המחברת בשנת 1977, עשוי לעורר בקורא רושם, שהסביבה הנוכרית היתה כולה טובת-לב וסובלנית כלפי היהודים, ואלו היהודים עצמם כמעט לא מצאו עיסוק אחר אלא במרי-בות בין-עדתיות בלתי-פוסקות, וכי הבעיה הקשה ביותר שהטרידה את הקהי-לות היתה חוסר האחדות בקרבן. לא כך היו פני הדברים. כבכל קהילה תוססת, גם בקהילות יוגוסלאביה היו מריבות, לאו דווקא בין-עדתיות, אלא גם (ובעיקר) פנים-עדתיות. האמת היא שהתפילות, הקבורות ושיעורי-דת ביום ראשון התנהלו במסגרות נפרדות, אבל גם בתוך אותה העדה היו בתי-כנסת ותלמודי-תורה נפרדים, ולא תמיד שררו יחסי-אחווה ביניהם. לעומת זאת, באירגונים החברתיים מתחילת המאה ה-20, ובמ-יוחד לאחר מלחמת-העולם הראשונה, היתה נטייה להתמוג, והמחברת מביאה דוגמאות לכך מבני-ברית ועד לאירגוני-נוער שונים. נוסף כי בתיאור הסיכסוך שפרץ בקהילה הספרדית בשנת 1909 (עמ' 88), משתמשת המחברת במונח 'התורכים הצעירים', שם סמלי באותם ימים, אולם השימוש בו בהקשר זה אינו מוצלח והוא עשוי להביך.

המחברת לא הסבירה מאומה על סיפוח בוסניה לאוסטריה ב-1878. ובאין לנו כל פרטים על קץ הסיפוח הנ"ל, כבר היא כותבת על סיפוחה המחדש ב-1908 (עמ' 25).

נושא אחר הוא טענת המחברת (בעמ' 183-182) כי מעולם לא הועמדה בספק שאלת האזרחות וזכות-ההצבעה ליהודים 'ילידים' ספרדים; ורק האשכנזים, נתיני

6 'Sephardim and Ashkenazim in inter-war Yugoslavia—Attitudes toward Jewish Nationalism,' American Academy for Jewish Research, *Proceedings*, Vol. XLIV, pp. 53-80

טרפות לפארטיזאנים היתה של בורדים שהצליחו להגיע אל הגדודים. כך היה גם בסאראייבו עם חברי האגודה 'מתת-יה', אשר הסתכנו ופרצו את ההסגר סביב עירם, אך כשהגיעו להרים הוחזרו משם וכמעט כולם הושמדו. אפילו הבריגאדה היהודית שהתארגנה באי ראב פורקה עד מהרה, בצדק או שלא בצדק (ועל כך נמשך הויכוח עד היום הזה). יש לציין עוד שהקריאה לעם היוגוסלבי לצאת במרי נגד הפולש הנאצי לא נוסחה בידי הקומוניסטיים (עמ' 190), או כוונה אליהם. מעשי זוועה של הכובשים ועוד-ריהם המקומיים איחדו את העם ואיפשרו ריכוז כוחות רחבים של העם, תחת הסיסמה לשיחרור העם, והלוחמים הצטרפו ל'צבא עממי לשיחרור יוגוסלביה וגדודים פארטיזאניים'.

בימים אלה מלאו 40 שנה לראשית ההשמדה של יהודי יוגוסלאביה, והמ-אורע מצא את ביטויו בישראל בהתכנסות שרידי יהדות זאת באשר הם. נציין כאן מה שלא נכתב בספרה של מרת פרידנ-רייך, כי יהדות סרביה היתה ראשונה בקורבנות ההשמדה. ואולי בגלל העדר תגובה מצד העולם להשמדה בסרביה נתאפשרה חקיקתם של חוקי ואנזה חוד-שים אחדים לאחר שאחרוני הנשים והטף צעדו לעבר משאיות מורעלות, לא הרחק מבתיהם. ולא היה צריך להובילם אל מחנות-ההשמדה בגרמניה ובפולין.

נזכיר כמה שגיאות קטנות, שרצוי לתקן בהדפסה שנייה של הספר. את זמן העבירה המחברת (עמ' 153) לסלאבוניה, בעברו השני של הנהר דאנובה, במקום בסרם, בגדה השמאלית של הנהר סאבה. ברובע פִּיֶּשְׁקֵלִיה שבבלגראד לא התגוררו משפחות יהודיות אמידות (עמ' 88); ברובע זה היו בתים וחנויות, לרוב למכירת דברים משומשים, הבתים הרעועים הללו נמחקו מעל פני האדמה בגל

התקופה החדשה, הבתר-מלחמתית, ומ-שלכת בדבריה תולדות-חיים של אחדים ממנהיגי הקהילה היהודית ביוגוסלאביה החדשה. הדבר לא היה מפריע, אלמלא תפסו תולדות-חיו של אדם אחד עמוד שלם, בעוד המחברת לא הקדישה אפילו חלק של פרק מספרה לתיאור תקופת-השואה, ולו גם לאירוועיה המשמעותיים ביותר. לתקופת-המלחמה, מאפריל 1941 ועד להיות סרביה 'נקייה מיהודים', מקדישה המחברת 15 שורות לסרביה, ואלו סאראייבו וזאגרב יחד זוכות לעשרים שורות. אפילו הנתונים המיספריים על ההשמדה חסרים: 65,000 קורבנות מתוך קהילה שמנתה 80,000 נפש (80% מכלל יהודי יוגוסלאביה הושמדו). עוד יש לציין לשואת יהודי סרביה, שהם נפלו קורבן לא בשלהי המלחמה, לא בעת פירפוי הגסיסה של הרייך השלישי, אלא כחלוצי הניסיון להשמדת היהודים, שלא עוררה שום תגובה מצד גורם חיצוני. ואף שלא היו באירופה הכבושה תקדימים להשמדה טוטאלית של היהודים, ייאמר לזכותם של רבים מיהודי יוגוסלאביה, כי לא כצאן לטבח הובלו, אלא ניסו למלט את נפשם, מי לשורות הפארטיזאנים (אחר שקודם לכן השתתפו בפעולות המחתרת) ומי לשטחים שנדמה היה שכובשיהם לא יסגרום לידי הגרמנים (איטליה ואלבניה). כל הפעולות האנטי-יהודיות של הגרמנים בסרביה נעשו עוד כטרם נכנסה ברית-המועצות למעגל המלחמה. ההוצאות-להורג של קבוצה גדולה מיהודי בלגראד — באה כפעולת-תגמול למעשה-חבלה של בחור יהודי בבלגראד, חבר קן השומר הצעיר. בהקשר זה (עמ' 168) טוענת המחברת שכל הקן הבלגראדי של השומר הצעיר הצטרף אל הפארטיזאנים של טיטו. למעשה, רצה הקן להצטרף ונוהל על-כך משא-ומתן, אולם הבקשה נדחתה וההצ-

המחזאית היחידה בלאדינו. ידוע שהרב שבתאי ג'אין כתב מחזות שהוצגו בבוס-ניה, בסרביה ובמאקאדוניה עד סאלוניקי. התמונה הקבוצתית (אחרי העמוד 142) היא של 17 נשים ספרדיות, שהת-אספו לרגל מאורע משפחתי, ולא של נשי אגודת 'דוכרוטבור' האשכנזית.

קיבוץ שער-העמקים לא נמנה עם מפא"י (עמוד 302, הערה 77) אלא עם השומר הצעיר.

בסיכום, הספר שבדיוננו מותיר מקום רב למחקר נוסף, שלא יפסח על חטיבות שלמות. אבל כמות שהוא יש בו חומר רב הנוסך אור על מאורעות ומסייע לפעמים להבנת התמונה הכוללת. למרות מגבלות-תיה של תעודה זו הריהי מיסמך רב-עניין על פרק חשוב וסוער בתולדות יהודי יוגוסלאביה.

ההפצצות הראשון של מטוסי הגרמנים ב-6.4.1941.

בעמוד 28 העתיקה המחברת פרטים ממאמרו הפופולארי של אהרן אלקלעי ('ברייסקי אלמאנאך', 1954, עמ' 146-149) על פורים ברובע היהודי בבל-גראד. ככותבת תולדות היהודים, ודאי יודעת המחברת על חגי-ישראל (ראש-השנה, יום-הכיפורים, סוכות, פסח וכד') וכולם אכן הוחגו בקרב יהודים אלה.

אצל האשכנזים, אך במיוחד אצל הספרדים, ישנם ביטויים למאכלים, כך שהמושגים 'פוגאצ'צה' או 'שליבוביצה' המושאלים מהשפה הסרבית-קרואטית אינם מאפיינים מאכלים ומשקאות יהודיים-טיפוסיים.

הסקירה על הסופרים היהודים ביר-גוסלאביה (עמ' 132) דלה למדי. תמונה הקביעה שלאורה בוכורטה פאפו היתה

אמה לאזארוס : ציונות נוסח אמריקה

דוד משר

אמה לאזארוס (1849-1887)

Dan Vogel, *Emma Lazarus*.

Boston, Twayne Publishers, 1980, 183 pp.

מאז מותה בגיל 38, בשנת 1887, לא זכתה אמה לאזארוס בהערכה הספרותית שהיא ראויה לה בתורת המשוררת החשובה ביותר בין הסופרים היהודיים באמריקה במאה ה-19. בעיני המבקרים הספרותיים אין כתביה הראשונים מקוריים ויצירותיה הבשלות נחשבות לעממיות מדי. לדעת יהודים אמריקנים, שיריה ומאמריה האחרונים ציוניים הם בשיעור מופרז. ואלו בעיני הציונים חשודות אמונתיה בגלל פשטותן, רגישותן, או דווקא בגלל קדמותן. ספק אם תזכה לאזארוס אי-פעם בהכרה שזכתה בה בתדורה אמילי דיקינסון, אף-על-פי שלשתיהן תכונות רבות משותפות הן בשיריהן והן בחייהן — אך ודאי הגיע הזמן להעריך מחדש את שירתה של לאזארוס ואת מקומה בספרות היהודית-אמריקנית. זוהי מטרת הספר המצויין החדש, 'אמה לאזארוס', מאת דן פוגל (באנגלית).

עוד קודם שספרות יהודית ויהודים נעשו מעין אופנה באמריקה, הוכיחה אמה לאזארוס את כשרונה כמשוררת אמריקנית, אחרי-כך הפנתה עורף למוריה הטראנסצנדנטאליים כדי להרים — כדברי אחד משיריה — את 'נס היהודי'. פוגל טוען שאֵתה 'החלה תרומתה העצומה של הספרות היהודית לבלטריסטיקה האמריקנית'. אמנם קדמו לה מיספר סופרים, שכתבו מתוך מסורת יהודית מוחלטת, אולם כמה מהם, כמו פנינה מויסה, לא משכו שימת-לב נרחבת; ואחרים, כמו מרדכי עמנואל נח (שניסה לייסד מדינה ליהודים בארצות-הברית), היו גם סופרים ידועים וגם פעילים בקהילה היהודית, אולם לא היה צביון יהודי לספרותם. ואלו לאזארוס נתנה בכתביה המאוחרים את הביטוי הנאה ביותר של התרומה היהודית לספרות האמריקנית במאה ה-19.

את האפשרות הזאת לא היה אפשר לחזות מהחינוך שקיבלה או משירי השיחורר שכתבה. לדברי פוגל 'הלכה משפחת לאזארוס בעקבות משפחות יהודיות-ספרדיות-פורטוגאליות ותיקות, שזה כבר נטו אחר סתף-ההתבוללות ברקע האמריקני'. ספר-שיריה הראשון, שיצא לאור בהיותה בת 17 — וכלל שירים ותרגומים מהיינריך היינה, אלכסנדר דיומא וויקטור הוגו — היה מיומן אם כי לא מקורי לגמרי. פוגל מציין שרק הקורא בן-זמננו, עלול ללעוג לנושאים מגיל-ההתבגרות כמו תשישות מהחיים,

לרגישות שטחית ולסגנון-השירה המשעמם – המאפיינים את הספר הזה'. והוכחה לכך, שהספר מצא-חן בעיני סופרים אמריקנים חשובים כניז'מנה, כמו: ויליאם קולן ברייאנט, ויליאם ג'יימס, וראלף וואלדו אמרסון. אמרסון, המאור הספרותי הגדול של זמנו באמריקה ודובר התנועה הטראנסצנדנטאלית, גילה התעניינות מיוחדת במשוררת הצעירה, ועודד אותה, כדברי פוגל, 'לראות את הטבע לא כהתרחשויות מלאות רגש באור-יורה אלא כישות מוצפת שמש של חיים, יופי ודימוי'. עשר שנים השפיע אמרסון על שירתה של לאזארוס וכמשך הזמן הזה היא חיברה את מיטב שיריה מהחקופה הראשונה, לרבות הסונטה הבאה:¹

מיצרי-הים לונג איילנד

אני רואה אותו כמות שהוא נראה בבין-ערביים
 באוגוסט – ברוח רכה, רעננה, ישובב
 קלילות מרוץ גליו, ועליו האור.
 מיפרש ממרחק, לבן כסהר הירח.
 המים הנוצצים ובהם נע זרם חיזור.
 סירות-הדייגים הקטנות והשקטות, המפרצון המזרחי,
 חצי עיגולו של פרדס ירוק, כדה.
 העשבים הזורים-אור, השמש העליזה
 ברקיע נוֹגֵה; הניצוץ רחוק ורחב
 צחוק של ילדים נסתרים, ציפצופם הצוהל
 של צרצרים, ולחישה עלגת של אדוות הזרם
 ענני-קיץ קלים דמיוניים כשינה
 משתנים ללא השאר סימן בעודי מביטה במ
 כל המראות והצלילים המרהיבים הללו ניכסתי לעצמי.

1

Long Island Sound

I see it as it looked one afternoon
 In August, — by a fresh soft breeze o'erblown
 The swiftness of the tide, the light thereon.
 A far-off sail, white as a crescent moon.
 The shining waters with pale currents strewn,
 The quiet fishing-smacks, the Eastern cove,
 The semi-circle of its dark, green grove.
 The luminous grasses, the merry sun
 In the grave sky; the sparkle far and wide
 Laughter of unseen children, cheerful chirp
 Of crickets, and low lisp of rippling tide
 Light summer clouds fantastical as sleep
 Changing unnoted while I gazed thereon
 All these fair sounds and sights I made my own.

(Vogel p. 48)

כעבור עשור שנים של פטרונויות, סירב לפתע אמרסון לכלול אפילו שיר אחד מאת לאזארוס באנתולוגיה של שירה אמריקנית, 'פארנאסוס', שבעריכתו. התעלמותו זו משירתה איכזבה אותה קשות. יש מבקרים הסבורים שזו הסיבה הישירה לתפניתה אל נושאים יהודיים. אין זו דעתו של פוגל, הגורס כי 'העברת אמונותיה של לאזארוס מאולימפוס לסיני, מתרבות כללית להיסטוריה יהודית' היתה תהליך הדרגתי, ואפשר להבחין בו בשיריה במשך עשר שנים ומעלה קודם שפירסמה את 'שירי שמית' (1882), הספר שהיווה הצהרה ציבורית ואמנותית לתמורה זו שחלה בדעותיה.

מוריס שאפס, העורך של 'אמה לאזארוס: שירים ומאמרים נבחרים' (1944), מהדורה מתוקנת (1967) היה אולי הראשון שטען טענות דומות, אולם פוגל מרחיב ומשפר את רעיונותיו הקצרים של שאפס. פוגל עוקב אחרי התפתחות תודעתה של לאזארוס, החל משירים מוקדמים על נושאים תנ"כיים, כמו 'זכור' (1866), המבוסס על קהלת יב; שימוש תנ"כי מאוחר וחשוב יותר נעשה בשיר 'עמק הבכא' (1872), שנושאו לקוח מתהלים פד. פוגל מעריך כי העובדה שהיא 'זכרה את השיר הזה, חידשה אותו ואחר-כך כללה אותו בקובץ שירים שביטאו גם עצבות חדשה וגם תוקפנות חדשה' מהווה הוכחה לזהות-יהודית מודחקת של לאזארוס הצעירה.

אמנם זאת אולי הערכה מופרזת אם נשקול שיר אחר שלה מאותו פרק-זמן. קוראים הבקיאים בשירי בני-זמנה יבחינו בשיר 'בבית-הכנסת היהודי בניופורט' (1867) בתגובה חלשה של לאזארוס לשיר דומה 'בית-העלמין היהודי בניופורט' (1854), מאת הנרי וואדסוורת לונגפלד, שבו הביע המשורר את אהדתו לגורל היהודים.² איזו התפרצות של שינאה נוצרית/איזו רדיפה, אכזרית ועיוורת' (יכולה היתה לגרש לניופורט אנשים אשר) 'לומדו וחונכו בסבלנות לשאת/את חיי הכאב ואת המוות באש'? אולם לאזארוס לא הגיבה על השורות המסיימות בשיר של לונגפלד, והנודעות ביותר:³

אך, אה. מה שאירע אי-פעם לא יהיה עוד
האדמה הנוהמת בצער ובמכאוב
מצמיחה את גזעיה, אך לא תחזירם
והאומות המתות שוב לא יקומו לעולם.

2 What burst of Christian hate,
What persecution, merciless and blind...
Taught in the school of Patience to endure
The life of anguish and the death of fire.
(*The Poems of Longfellow*, New York 1944, p. 695)

3 But ah! what once has been shall be no more!
The groaning earth in travail and in pain
Brings forth its races, but does not restore,
And the dead nations never rise again.
(*Ibid.*, p. 696.)

בכית-הכנסת של הקהילה הנעלמת הזאת גילתה לאזארוס נקודות דומות לשירו של לונגפלו על מותו של עם:⁴

אין סימני-חיים כאן. התפילות עצמן
חרוטות סביב בלשון מתה;
כבה אורו של נר התמיד
שבנוגה אינסופי נועד להאיר.

לאזארוס מסיימת את שירה ללא שום תקוה להמשכיות היהודים כעם, אלא בהכרת כבוד לחיי-הרוח בעבר בלבד:⁵

והמשכן המקודש עודנו קדוש
ומרצפותיו הבודדות שעליהן דרכו רגלי כבוד.
שלו נעליכם כמו מול הסנה הבווער
מול סוד המוות והאל.

עוד קודם פירסום ספרה 'שירי שמית', כתבה לאזארוס מיספר שירים, שבהם ביטאה את הבנתה העצמית כיהודייה; בעידודו של הרב גוסטאב גוטהייל מהיכל עמנואל בניו-יורק, היא גם תירגמה מהגירסה הגרמנית של מיכאל זאקס ואברהם גייגר שירי הלל מאת יהודה הלוי, שלמה אבן-גבירול ומשה אבן-עזרא. התוצאה החשובה ביותר של התעניינותה במשוררים היהודיים הללו מימי-הביניים, לדברי פוגל, 'היתה קליטת הרעיון במחשבותיה של לאזארוס כי בית לאומי בארץ-ישראל יהיה הפתרון הטוב ביותר והסופי לעם היהודי בגולה. אלה היו משוררים אשר ראו את השיבה לא רק כאפשרות בלבד, אלא כחובה'.

נקודת-ההיפנה במאבקה של לאזארוס לתודעה יהודית לאומית בוטאה, ככל הנראה, בשני שירים מאותו זמן, המבוססים על האגדות של 'רש"י בפראג', כשם אחד השירים. נושאם המרכזי של השירים הוא רדיפת היהודים, נושא הנדון שוב בשיר הדראמטי 'ריקוד עד מוות' הכלול בספרה 'שירי שמית', והמבוסס על סיפור הטבח ביהודים בנורדהאוזן בשנת 1349 (ק"ט). פוגל — בחיפושיו אחר סימנים של ביטוי יהודי-לאומי — טוען כי השיר 'ריקוד עד מוות' מהווה כישלון לחושה הדראמטי של לאזארוס, אולם הוא מודה שהתגובה לשיר הזה בזמנו היתה חיובית מאוד.

רדיפת היהודים היתה הגורם לכתיבת השירים שבספר 'שירי שמית'. אף שלאזארוס הרחיקה ב'ריקוד עד מוות' את הנושא אל ימי-הביניים, לא היה המניע בעבר הרחוק

4 No signs of life are here: the very prayers
Inscribed around are in a language dead;
The light of the "perpetual lamp" is spent
That an undying radiance was to shed.
(Morris U. Schappes, ed., *Emma Lazarus—Selections from Her Poetry and Prose*,
New York 1967, p. 32.)

5 And still the sacred shrine is holy yet,
With its lone floors where reverent feet once trod.
Take off your shoes as by the burning bush,
Before the mystery of death and God.

(*Ibid.*, p. 33.)

אלא בהווה ובהתנסותה האישית עם פליטי הפוגרומים מרוסיה בשנת 1881 והסבל שעבר עליהם. הזדהותה הכואבת גם היתה מקורו של השיר המפורסם ביותר מאת לאזארוס, הסונטה 'הקולוסוס החדש', ששורותיה חרות על כן פסל החרות: ⁶ 'תנו לי את המוניכם / העיפים, העניים, הצפופים, הכמהים לנשום בחופש...'. אף שהשאיפה הזאת מקורה בפליטים יהודים במיוחד, ביטאה לאזארוס בסונטה זו רגש פאטריוטי אמריקני, המצדיק את חריטתה על פסל החרות. אך באותו זמן, בשירים כמו 'נס היהודי', קראה לאזארוס לתחייה יהודית לאומית:⁷

עורה, ישראל, עורה. זכור היום
את זעם המכבי הנפלא...

אל תחשוב כי כבתה אש-המלחמה
אל תגיד כי הלהבה המיסטית חלושה.
עם דת משה וכינור דוד,
עורך הנושן עודנו בתוקפו.
לו אך יקום עזרא חדש
להקים את נס היהודי.

ההסבר לסתירה הזאת בין שני שירים אלה מצוי גם בשירה וגם בפרוזה, משנותיה האחרונות של לאזארוס. בסונטה אחרת, '1492', בעלת סגנון דומה ל'הקולוסוס החדש', מהרהרת המשוררת על כך שבשנה אחת התרחשו גם גזירות האינקוויזיציה בספרד וגם גילוי אמריקה. בשיר מוקדם יותר, 'השנה החדשה' (ראש-השנה תרמ"ג — 1882), היא מתארת שני זרמים של הגירה יהודית, האחד 'הביתה אל ארץ-ישראל, והאחר מערכה לאמריקה':⁸

6 Give me your tired, your poor,
Your huddled masses yearning to breathe free...

(*Ibid.* p. 48.)

7 Wake, Israel, wake! Recall to-day
The glorious Maccabean rage...

O deem not dead that martial fire,
Say not the mystic flame is spent!
With Moses' law and David's lyre,
Your ancient strength remains unbent.
Let but an Ezra rise anew,
To lift the *Banner of the Jew!*

(Vogel, pp. 149-150.)

8 In two divided streams the exiles part,
One rolling homeward to its ancient source,
One rushing onward with fresh will, new heart.
By each the truth is spread, the law unfurled.
Each separate soul contains the nation's force,
And both embrace the world.

(*Ibid.* p. 148.)

בשני זרמים נפרדים הגולים נחצים,
 אחד מתגלגל הביתה לצור מחצבתו העתיק
 אחד ממחר לעבר־השמש ברצון רענן, בלב חדש.
 על־ידי כל אחד מהם מופצת האמת, נפרשת התורה
 כל נשמה בנפרד מכילה את עוצמת האומה
 ושניהם חובקים את העולם.

פוגל מציין, 'נקודת־השיא בבית הזה בשירה מדגישה את הרעיון ששני החצאים האלה מצטרפים לעם אחד'.

אותה השקפה מודגשת בבהירות במאמריה של לאזארוס משנות השמונים, בעיקר בארבעה־עשר מהם, שהתפרסמו מנובמבר 1882 עד פברואר 1883 תחת הכותרת הכללית 'איגרת לעברים' בשבועון 'העברי האמריקני'. במאמרים אלה היא מביעה את תמיכתה בבית לאומי בארץ־ישראל וזו היתה מבוססת על ההנחה שלא יהודים אמריקנים אלא היהודים הנרדפים בארצות אחרות יפיקו תועלת ממיקלט זה:

התומך הנלהב ביותר של ההצעה אינו מעודד ואינו מייעץ הגירה של העם היהודי כולו, למקום מסוים, בבת־אחת. אין כל צורך ליהודי אמריקני, אורח חופשי של הרפובליקה, להניח את תקוותיו על ייסוד לאום אחר כלשהו, או להכריע אם הוא עצמו ירצה לעלות ארצה או לאו. כל שידרש ממנו יהיה התעניינות פאטריוטית ובלתי־אנוכית בסבל אחיו המדוכאים מארצות פחותות מזל, כדי שהוא יתמוך בכל האמצעים העומדים לרשותו בהקמת המיקלט הבטוח. מהמדינות החופשיות באירופה ובאמריקה, אשר בהן שותף היהודי בכל הזכויות האזרחיות והדתיות של בני ארצו, רק אחדים מבין היהודים יידרשו להקריב את עצמם כדי לשמש כמנהיגים ויועצים.⁹

דעותיה של לאזארוס הלמו את מסורת ההתבוללות של הקהילות היהודיות האמריקניות בזמנה. היא האמינה כי לנו, באופן אישי, אין מה לבקש או לדרוש; אין שמחתנו הלאומית ואין שמחתנו הפרטית קשורות בקיומו של כל שלטון אחר, פרט לארצות־הברית.¹⁰ היא גם התנגדה לניסיון לקלוט את כל יהדות־העולם בקרב האוכלוסים האמריקניים. אולם אפילו הציונות המתונה הזאת נחשבה מסוכנת וקיצונית באמריקה. וזה אע"פ שלאזארוס גרסה כי על 'יהודים אמריקנים ואירופאים חופשיים' יהיה, ראשית, להעמיד מנהיגים דרושים לאחיהם הנדכאים, ושנית, 'שיקול־דעת על דרכים ואמצעים להבטיח את המיקלט המתאים, ותרומת הסכום ההכרחי לרכישתו ולהקמתו'.¹¹

קשה לא לציין עד כמה נבואית היתה ציונותה של אמה לאזארוס — לא במונח הקמתה המאוחרת של מדינת ישראל אלא בצורת התמיכה האמריקנית ביישוב ובהקמת המדינה. למרות גישתו החיובית בדרך כלל ללאזארוס, מביע פרופ' דן פוגל, שהוא עצמו עלה ארצה מארה"ב, אירוניה כלפי ציונות זאת בנוסח אמריקה, באומר: 'היא השמיעה קריאה עזה לשיבת־ציון, לארץ־ישראל, כפתרון הטוב ביותר לכל היהודים (פרט לאלה שבאמריקה)'.

9 Emma Lazarus, *An Epistle to the Hebrews*, New York 1900, p. 41

10 *Ibid.*, p. 42

11 *Ibid.*, p. 45